

विभाग ४ : आंतरराष्ट्रीय संबंध

प्रस्तावना

तुम्ही वर्तमानपत्रात वाचले असेल, की भारताचे प्रधानमंत्री अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांची अथवा रशियाच्या अध्यक्ष्यांची भेट घेत आहेत. परदेशी उच्च पदस्थांच्या भारत-भेटीबद्दल देखील बातमी वाचली असेल. हे म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संबंध होय, परंतु या सर्व दूरवर घडणाऱ्या गोष्टी वाटतात. तुम्हांला असेही वाटे, की या सगळ्याचा तुमच्या वैयक्तिक जीवनाशी काहीही संबंध नाही, पण परत एकदा विचार करा.

जेव्हा भारतातील पेट्रोल आणि डिझेलच्या किमतीत वाढ होते तेव्हा तुम्हांला प्रश्न पडतो, की पेट्रोलची किंमत का वाढते? वर्तमानपत्रे तुम्हांला सांगतील की पश्चिम आशिया भागातील तणाव हे त्याचे कारण आहे. आपण पेट्रोलियम पदार्थ आयात करतो आणि ज्या भागात उत्पादन केले जाते त्या

भागात संघर्ष सुरू असतील तर त्याचा परिणाम पुरवठ्यावर होतो. परिणामतः पेट्रोलची किंमत वाढते. कदाचित, काश्मिर सीमेवर तुमच्या ओळखीतील भारतीय लष्करातील जवानाने त्याचे प्राण पणाला लावले असतील. या अशा बातम्या म्हणजे फार दूरवर घडणाऱ्या घटना नव्हेत. यांचा तुमच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंध आहे. हा सर्व आंतरराष्ट्रीय संबंधांचाच भाग आहे.

इतिहास आणि भूगोल

आंतरराष्ट्रीय संबंध समजून घेण्यासाठी इतिहास आणि भूगोल महत्त्वाचे आहेत. जगाच्या नकाशाकडे पहा. जगाचा नकाशा तुम्हांला देशांची भौगोलिक स्थाने दाखवेल. जगाच्या नकाशावर भारत कुठे आहे आणि त्याची शेजारील राष्ट्रे कोणती आहेत याची माहिती तुम्हांला नकाशाद्वारे मिळेल. तसेच, तुम्हांला

युरोपातील देश, अमेरिका, चीन, रशिया यांची भौगोलिक स्थाने देखील समजतील. इतिहास म्हणजे केवळ घटनांचा कालगणनाक्रम नव्हे तर इतिहास आपल्याला जगात विविध ठिकाणी घडलेल्या घटना समजून घ्यायला मदत करतो. युद्ध, राजनय, तह, करार इत्यादींचा अभ्यास म्हणजे देखील इतिहास. हे सर्व आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा भाग आहेत.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा आशय :

आंतरराष्ट्रीय संबंध स्वतंत्र विषय म्हणून केव्हापासून अभ्यासला गेला? पहिल्या जागतिक महायुद्धाने खूप मोठ्या प्रमाणावर विध्वंस पाहिला. भविष्यकालीन संघर्ष टाळायची आवश्यकता निर्माण झाली आहे याची जाणीव लोकांना वाटू लागली. युद्धात मृत्युमुखी पडलेल्या सैनिकांच्या स्मरणार्थ युनिव्हर्सिटी कॉलेज ऑफ वेल्स (सध्याचे अँबरिस्ट्वथ युनिव्हर्सिटी, युनायटेड किंग्डम) यांनी १९१९ मध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर अभ्यास सुरू केला. सुरुवातीच्या काळात युद्धे कशी टाळावीत आणि शांतता प्रस्थापन या विषयांवरच लक्ष केंद्रित केले गेले. नंतर मात्र, संरक्षण समस्यांपलीकडे केंद्र विस्तारून राजकीय, आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक समस्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला.

आंतरराष्ट्रीय संबंध ज्या काही महत्त्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे द्यायचा प्रयत्न करते, ते म्हणजे राष्ट्र जे करतात तसे ते का करतात? या प्रश्नाचे उत्तर

असे, की देश त्यांच्या हितसंबंधांची जपणूक होईल असे निर्णय घेतात. ते त्यांच्या राष्ट्रीय हिताची जपणूक करतात. देशाचे परराष्ट्रीय धोरण त्यांच्या राष्ट्रीय हितसंबंधावर अवलंबून असते.

या विभागात दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतरच्या काळातील काही महत्त्वाच्या घटनांचे सर्वेक्षण पाहायला मिळेल. दुसऱ्या महायुद्धापासून देशांची धोरणे समजून घेण्याचा हेतू या मागे आहे. यात आपण शीतयुद्ध आणि अलिप्ततावाद यांसारख्या संकल्पना समजून घेणार आहोत. यात संयुक्त राष्ट्रांच्या भूमिकेवर देखील प्रकाश टाकला जाईल.

या भागातील दोन प्रकरणे खालीलप्रमाणे आहेत.

प्रकरण ९ : १९४५ नंतरचे जग - I या प्रकरणात दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीपासून ते १९५९ पर्यंतच्या घटनांचा समावेश आहे. शीतयुद्ध आणि त्याचबरोबर आशिया व आफ्रिका खंडातील वाढता प्रादेशिकतावाद हे या प्रकरणाचे केंद्र आहे.

प्रकरण १० : १९४५ नंतरचे जग - II या प्रकरणात १९५९ ते १९९१ पर्यंतच्या काळावर भाष्य केले आहे. १९६० च्या दशकात झालेल्या बदलांची माहिती घेतली आहे. अलिप्ततावादाची वाढ आणि शीतयुद्धाच्या काळात झालेल्या बदलांचा यामध्ये समावेश करण्यात आला आहे. हे प्रकरण १९९१ च्या सोव्हिएट रशियाच्या विघटनापर्यंत येऊन थांबते. १९९१ नंतरच्या घटना इयत्ता बारावीच्या अभ्यासक्रमात घेतल्या आहेत.

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर (१९१८) पासून दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरुवातीचा (१९३९) काळ हा आंतरराष्ट्रीय संबंधात बदलाचा काळ होता. या काळात जगात शांतता व सुव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी राष्ट्रसंघाची निर्मिती केली गेली; परंतु युरोपमधील संघर्ष संपले नाहीत आणि जगाने पुन्हा एकदा युद्ध अनुभवले.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणात अनेक बदल घडून आले. त्याचे आज देखील महत्त्व जाणवते. या बदलांनी महायुद्धोत्तर काळातील जागतिक व्यवस्थेचा पाया तयार केला. या काळात 'शीतयुद्धा'ची सुरुवात झाली. या प्रकरणात आपण १९४५ नंतरच्या घटनांचा आढावा घेणार आहोत.

दुसऱ्या महायुद्धाचे परिणाम

दोन्ही युद्धांदरम्यान जे बदल सुरू झाले होते त्यांना दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले. हे बदल खालीलप्रमाणे :

(i) **युरोपकेंद्रित राजकारणाचा शेवट :** एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकापर्यंतचा काळ हा युरोपकेंद्रित कालखंड मानला जातो. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान जर्मनी, फ्रान्स आणि इटली ही युरोपमधील महत्त्वाची राष्ट्रे पराभूत झाली होती. युनायटेड किंग्डम उद्ध्वस्त झाले होते. दुसरीकडे, अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया या बड्या सत्ता म्हणून उदयास आल्या. युरोपीय सत्तांचे महत्त्व कमी झाल्यामुळे आता जग हे युरोपकेंद्रित राहिले नाही. अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया यांचे महत्त्व वाढल्यामुळे युरोपीय राष्ट्रांचे महत्त्व कमी झाले.

(ii) **युरोपची विभागणी :** दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान

सोव्हिएट रशियाच्या सैन्याने पूर्व युरोपचा प्रदेश व्याप्त केला होता. पश्चिम युरोपवर अमेरिका, फ्रान्स व युनायटेड किंग्डम या पाश्चात्य राष्ट्रांनी ताबा मिळवला होता. जर्मनीच्या पराभवानंतर दोन्ही बाजूंना आपापल्या प्रदेशावर ताबा कायम ठेवायचा होता. म्हणूनच युद्ध संपले तेव्हा युरोपचे पूर्व आणि पश्चिम असे विभाजन झाले.

(iii) **विचारप्रणालीचे कार्य :** रशियातील १९१७ च्या बोल्शेविक क्रांतीने आंतरराष्ट्रीय संबंधात विचारप्रणाली हा एक नवीन घटक आणला होता. या क्रांतीनंतर सोव्हिएट रशियाची साम्यवादी राष्ट्र म्हणून निर्मिती झाली. सोव्हिएट रशियाच्या आधिपत्याखाली असलेल्या पूर्व युरोपीय राष्ट्रांनी साम्यवादी विचारप्रणाली मान्य केली तर अमेरिकेच्या प्रभावाखाली असलेल्या पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांनी भांडवलशाही व्यवस्था मान्य केली. आता युरोपच्या विभागणीला विचारप्रणालीचे एक नवीन अंग प्राप्त झाले होते.

(iv) **संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना :** १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना ही एक महत्त्वाची घटना होती. शांतता व स्थैर्य राखण्यासाठी या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची निर्मिती केली गेली होती. आता राष्ट्रसंघाच्या जागी संयुक्त राष्ट्रे हे कार्य करणार होते.

(v) **आशियाचा उदय :** या काळातील आणखी एक महत्त्वाचा प्रवाह म्हणजे आशिया व आफ्रिकेतील वसाहतवादविरोधी किंवा स्वातंत्र्याच्या लढ्यांचे यश. त्यातूनच पुढे आशिया व आफ्रिकेतील देश स्वतंत्र होऊ लागले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

संयुक्त राष्ट्रांच्या मुख्य शाखा :

- (i) **आमसभा :** आमसभा ही संयुक्त राष्ट्रांची विचारविनिमय करणारी, धोरण निर्मिती करणारी, प्रातिनिधिक स्वरूपाची संघटना आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेमध्ये सर्व सभासद राष्ट्रे प्रतिनिधी असतात.
- (ii) **सुरक्षा परिषद :** आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी मुख्यत्वेकरून सुरक्षा परिषदेची आहे. यामध्ये १५ सभासद राष्ट्रे असतात. (यांपैकी ५ कायम सदस्य राष्ट्रे आणि १० अस्थायी सदस्य राष्ट्रे आहेत.)
- (iii) **आर्थिक आणि सामाजिक परिषद :** राष्ट्रांमधील समन्वय साधणे, धोरणांचा आढावा घेणे, धोरणविषयक वैचारिक आदान-प्रदान, आर्थिक-सामाजिक व पर्यावरणीय समस्यांवर सूचना करणे, आंतरराष्ट्रीय मान्यताप्राप्त विकासाच्या उद्दिष्टांची यशस्वी अंमलबजावणी करणे यासाठी मुख्यतः आर्थिक आणि सामाजिक परिषद जबाबदार आहे.
- (iv) **विश्वस्त परिषद :** विश्वस्त परिषदेची स्थापना ११ विश्वस्त प्रदेशांवर आंतरराष्ट्रीय देखरेख ठेवण्यासाठी करण्यात आली. या विश्वस्त प्रदेशांना स्वशासनासाठी, सक्षम आणि स्वतंत्र होण्यासाठी विश्वस्त परिषदेने पुढाकार घेतला. १९९४ पर्यंत सर्व विश्वस्त प्रदेश स्वशासित आणि स्वतंत्र झाले. १ नोव्हेंबर १९९४ रोजी विश्वस्त

परिषदेने आपले उद्दिष्ट साध्य करून, कामकाज संपुष्टात आणले.

- (v) **आंतरराष्ट्रीय न्यायालय :** आंतरराष्ट्रीय न्यायालय ही संयुक्त राष्ट्रांची न्यायालयीन शाखा आहे. त्याचे मुख्यालय पिस पॅलेस 'द हेग' (नेदरलँड्स) येथे आहे.
- (vi) **सचिवालय :** सचिवालयात सरचिटणीस आणि कर्मचारी वर्ग दैनंदिन कामकाज पाहतात. सरचिटणीस हा संयुक्त राष्ट्रांच्या सचिवालयाचा प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी असतो. याची नेमणूक सुरक्षा परिषदेच्या शिफारशीवरून आमसभा पाच वर्षांसाठी करते.

हे शोधा.

- (१) संयुक्त राष्ट्रांचे एकूण सभासद किती आहेत ?
- (२) सुरक्षा परिषदेचे कायम सदस्य देश कोणते आहेत ?
- (३) संयुक्त राष्ट्रांचे मुख्य कार्यालय कोठे आहे ?
- (४) आतापर्यंत होऊन गेलेल्या सरचिटणिसांचे नाव व कालखंड यांची यादी करा.

संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका

- (i) **आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुव्यवस्था राखणे :** १९४५ साली संयुक्त राष्ट्रे एका मध्यवर्ती ध्येयाने प्रेरित होऊन अस्तित्वात आली. ते ध्येय म्हणजे आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुव्यवस्था राखणे, संघर्षाला पायबंद घालणे, संघर्षात सहभागी झालेल्या राष्ट्रांना शांतता प्रस्थापनेत मदत करणे, शांततामय परिस्थिती निर्माण व वृद्धिंगत करणे.

(ii) **मानवी हक्कांचे संरक्षण :** मानवी हक्कांचे संवर्धन आणि संरक्षण हा संयुक्त राष्ट्रांचा महत्त्वाचा उद्देश व मार्गदर्शक तत्त्व आहे. १९४८ साली संयुक्त राष्ट्राने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा घोषित केला.

(iii) **मानवतावादी मदत पुरवणे :** आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवतावादी स्वरूपाच्या आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य साध्य करणे हा संयुक्त राष्ट्रांचा महत्त्वाचा उद्देश आहे. नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती काळात, मानवतावादी मदत कार्यात समन्वय साधण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय समुदाय संयुक्त राष्ट्रांवर अवलंबून आहे.

(iv) **शाश्वत विकास संवर्धन :** विकासाची जागतिक संकल्पना काळानुरूप बदलली आहे. आर्थिक विकासाची संधी आणि समृद्धीचे जतन, व्यापक सामाजिक कल्याण आणि पर्यावरणाचे संरक्षण यांसारख्या शाश्वत विकासाच्या संवर्धनासाठी संयुक्त राष्ट्रे कटिबद्ध आहेत.

(v) **आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे उन्नयन करणे :** आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा विकास करणे व आदर राखणे हे संयुक्त राष्ट्रांचे महत्त्वाचे कार्य आहे. न्यायालय, लवाद, बहुस्तरीय करार व सुरक्षा परिषद यांमार्फत हे कार्य चालते.

शोधा पाहू ?

शांतता व सुरक्षा राखण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांची शांतिसेना महत्त्वाचे कार्य करते. भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतिसेनेत भाग घेऊन कोणत्या देशांत सशस्त्र सेना पाठवली ?

माहीत आहे का तुम्हांला ?

अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डी. रूझवेल्ट यांनी 'United Nations' हे नाव दिले. दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान, १ जानेवारी १९४२ च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या जाहीरनाम्यात हे नाव पहिल्यांदा वापरले गेले. १९४५ साली सॅनफ्रान्सिस्को मध्ये ५० प्रतिनिधी राष्ट्रांची आंतरराष्ट्रीय संघटना संबंधीची परिषद झाली. त्यामध्ये संयुक्त राष्ट्रांची सनद तयार करण्यात आली. भारत हा संयुक्त राष्ट्रांचा संस्थापक सदस्य होता. भारताने ऑक्टोबर १९४५ मध्ये सदस्यत्व घेतले.

शीतयुद्ध

युरोपच्या पूर्व-पश्चिम विभागणीने अमेरिका व सोव्हिएट रशिया दरम्यान तणाव निर्माण झाला. या तणावातूनच पुढे शीतयुद्धाची सुरुवात झाली. अमेरिका व सोव्हिएट रशिया दरम्यान या संबंधांचे वर्णन करताना शीतयुद्ध हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. या संघर्षाचे अनेक पैलू आहेत.

(i) **राजकीय :** आपल्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशावर राजकीय प्रभाव ठेवण्यासाठी केलेले प्रयत्न हा पहिला पैलू होता. सोव्हिएट रशियाच्या प्रभावाखाली पूर्व जर्मनी, पोलंड, चेकोस्लोव्हाकिया, हंगेरी, रूमानीया, बल्गेरिया आणि अल्बानिया हे देश होते, तर नेदरलँड, डेन्मार्क, बेल्जियम, पश्चिम जर्मनी, फ्रान्स, इटली, स्पेन, ग्रीस आणि युनायटेड किंग्डम

हे अमेरिकेच्या प्रभावाखाली होते. अमेरिका व सोव्हिएट रशियादरम्यान संघर्ष होऊ नये म्हणून फिनलँडवर तटस्थता लादली गेली.

(ii) **विचारप्रणाली** : सोव्हिएट रशियाच्या प्रभावाखाली पूर्व युरोपीय राष्ट्रांनी साम्यवादी व्यवस्था स्वीकारली व साम्यवादी सरकारे स्थापन केली. पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांनी अमेरिकेच्या प्रभावाखाली भांडवलशाही व्यवस्था स्वीकारली व तेथे लोकशाही सरकारे स्थापन केली गेली.

(iii) **आर्थिक** : साम्यवादी सरकारे असलेल्या पूर्व युरोपीय राष्ट्रांनी साम्यवादी अर्थव्यवस्था

स्वीकारली. याचाच अर्थ तिथे सरकारी उद्योगधंद्यांना महत्त्वाचे स्थान असणार होते, तर लोकशाही व्यवस्था असलेल्या पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांनी भांडवलशाही अर्थव्यवस्था अमलात आणली. या राष्ट्रांमध्ये खासगी उद्योगधंद्यांना महत्त्व असणार होते.

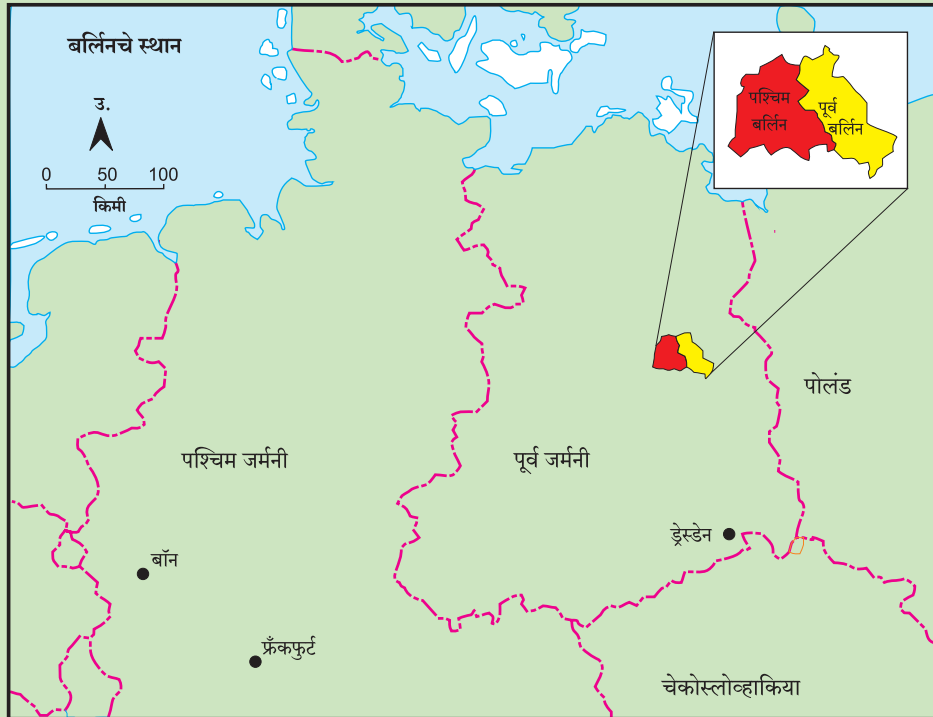
(iv) **सुरक्षा** : राष्ट्रांची सुरक्षा राखण्यासाठी युरोपमध्ये लष्करी गट तयार केले गेले. पश्चिम युरोपला सोव्हिएट रशिया व पूर्व युरोप पासून असलेल्या धोक्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी १९४९ मध्ये उत्तर अटलांटिक लष्करी गटाची (The North Atlantic Treaty Organisation-NATO) निर्मिती केली गेली. तसेच पश्चिम युरोपीय व

माहीत आहे का तुम्हांला ?

बर्लिनची विभागणी : दुसरे महायुद्ध संपले तेव्हा पूर्व जर्मनीवर सोव्हिएट रशियाचा तर पश्चिम जर्मनीवर अमेरिका, युनायटेड किंग्डम आणि फ्रान्सचा ताबा होता. याला जर्मनीचे विभाजन म्हणतात. जर्मनीची राजधानी असलेल्या बर्लिन शहराची देखील पूर्व आणि पश्चिम अशी विभागणी झाली होती. पूर्व

बर्लिनवर सोव्हिएट रशियाची सत्ता होती, तर पश्चिम बर्लिनवर अमेरिका, युनायटेड किंग्डम व फ्रान्सची सत्ता होती. बर्लिन शहर हे पूर्व जर्मनीच्या प्रदेशात आहे. त्यामुळे पश्चिम बर्लिनचा प्रदेश सर्व बाजूंनी पूर्व जर्मनीने व्याप्त केला आहे.

बर्लिनचे भौगोलिक स्थान दाखवणारा नकाशा

अमेरिकेपासूनच्या संभाव्य धोक्यांना सामोरे जाण्यासाठी १९५५ मध्ये वॉर्सा करार केला गेला.

अमेरिका व सोव्हिएट रशिया दरम्यान प्रत्यक्ष युद्ध नसले तरी सतत तणाव होते. या परिस्थितीचे वर्णन करताना 'शीतयुद्ध' हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. त्यात तणाव आहेत, परंतु प्रत्यक्ष युद्ध नाही. मात्र दोन्ही प्रतिस्पर्धी संभाव्य युद्धाच्या तयारीत होते.

आता आपण १९४५ नंतरच्या महत्त्वाच्या घटना आणि प्रवाहांचा अभ्यास करणार आहोत.

शीतयुद्धाचे कालखंड

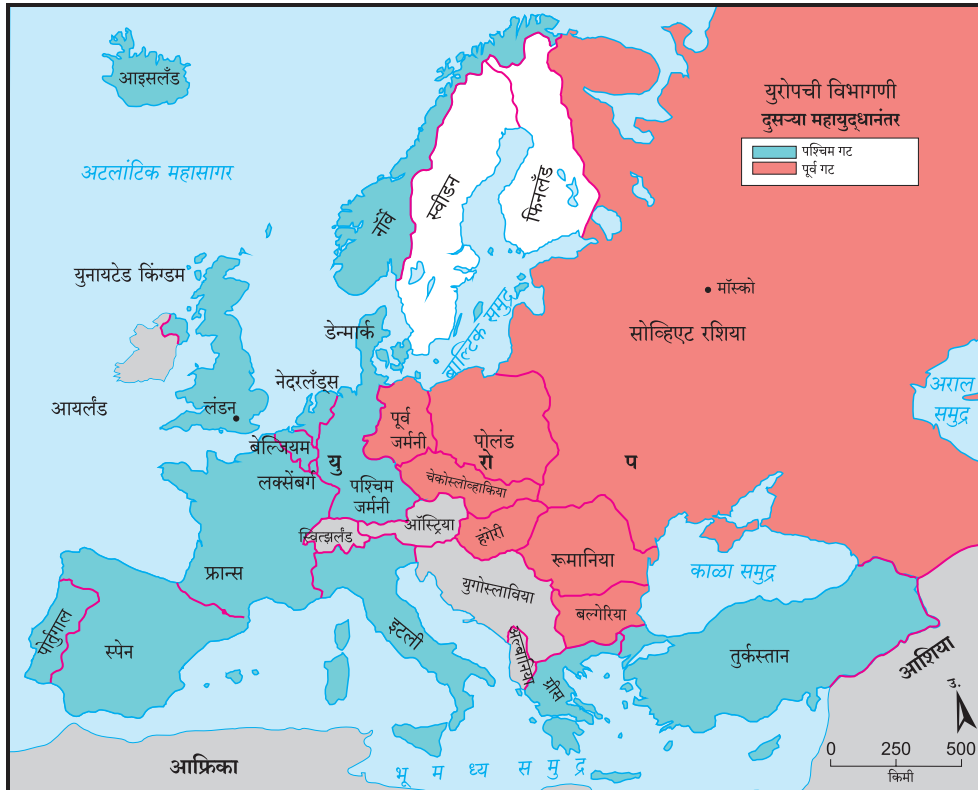
कालखंड १९४५ ते १९४९-५० (सुरुवातीचा काळ) : या सुरुवातीच्या काळात शीतयुद्धाला निश्चित स्वरूप प्राप्त होते. या काळात राजकीय, विचारप्रणाली, आर्थिक व लष्करी पैलूवर युरोपची विभागणी केली गेली. त्यात राजकीय पैलू हा युरोपच्या विभाजनाचा होता; विचारप्रणाली ही राष्ट्रांच्या

ध्येयांबाबत आणि आकाक्षांबाबत होती; आर्थिक विभाजन अर्थव्यवस्थेबाबत होते आणि लष्करी घटक हा लष्करी गटांबाबत होता. या दोन गटांतील विभागणीला पूर्व-पश्चिम विभागणी असेही म्हटले जाते. सोव्हिएट रशिया आणि पूर्व युरोपचा उल्लेख पूर्व म्हणून तर अमेरिका आणि पश्चिम युरोपीयन राष्ट्रांचा उल्लेख पश्चिम म्हणून केला जातो.

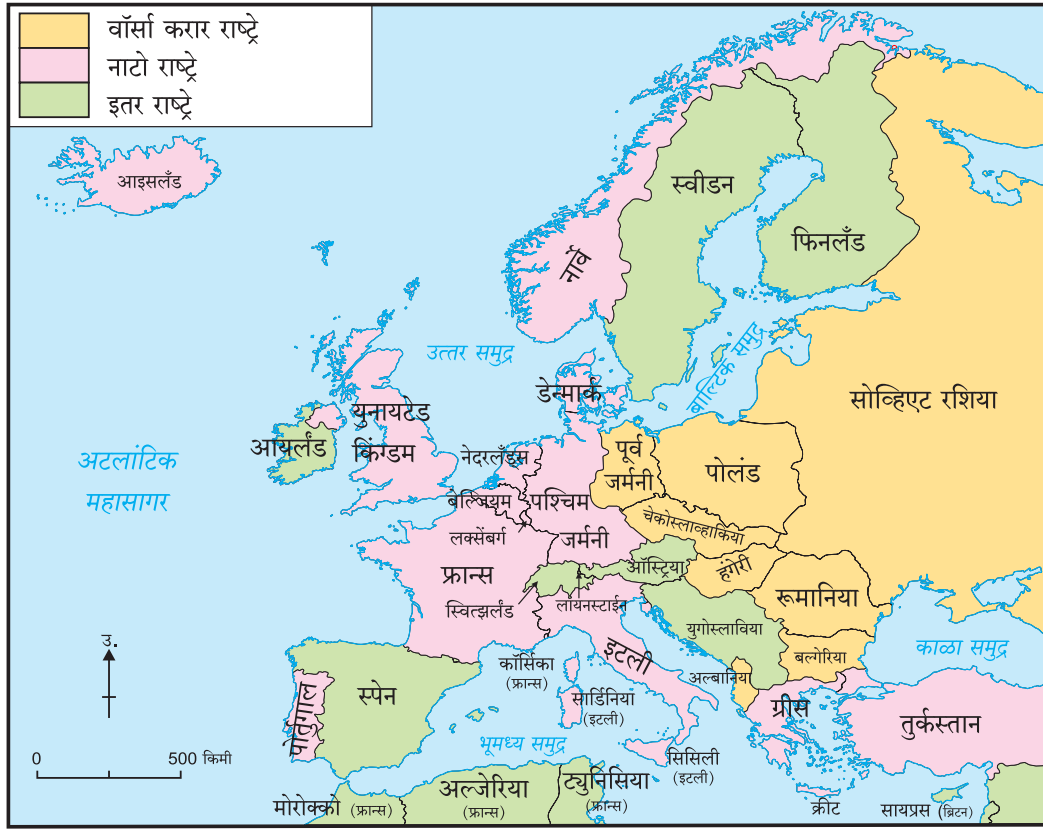

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पोलादी पडदा : ब्रिटनचे माजी प्रधानमंत्री विन्स्टन चर्चिल यांनी १९४६ मध्ये अमेरिकेत फुल्टन येथील वेस्टमिनिस्टर महाविद्यालयातील भाषणात युरोपमधील परिस्थितीचे वर्णन केले. ते म्हणाले, “बाल्टिकमधील स्टेटीनपासून अँड्रिऑटिकमधील ट्रिस्टपर्यंत युरोप खंडात एक पोलादी पडदा पडला आहे.” हे भाषण युरोपची पूर्व-पश्चिम विभागणी दर्शवणारे पहिले वक्तव्य होते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे युरोपचे विभाजन

लष्करी गट : नाटो आणि वॉर्सा करार

शोधा पाहू !

नाटोची सभासद राष्ट्रे कोणती आहेत?

याच दरम्यान आशियात काही महत्वाच्या घटना घडल्या.

(i) १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. आशियातील वसाहतवादाविरोधी चळवळीचे हे यश होते.

(ii) १९४९ मध्ये माओ झेडाँग यांच्या नेतृत्वाखाली चीन कम्युनिस्ट राष्ट्र झाले. १९५० मध्ये चीनने सोव्हिएट रशियाबरोबर लष्करी करार केला.

कालखंड १९४९-५० ते १९५९ (आशियामधील शीतयुद्ध) : चीनमध्ये साम्यवादी सरकार आल्यानंतर आशियात बदल होऊ लागले. १९५० मध्ये कोरियात युद्ध सुरू झाले. उत्तर

कोरियाने दक्षिण कोरियावर आक्रमण केल्याने युद्ध सुरू झाले. दक्षिण कोरियाने संयुक्त राष्ट्रांकडे मदत मागितली. संयुक्त राष्ट्रांनी दक्षिण कोरियाच्या संरक्षणाकरिता सैन्य पाठवले. कोरियन युद्ध १९५० पासून १९५३ पर्यंत चालले आणि कोरियाची उत्तर व दक्षिण अशी विभागणी होऊन युद्ध थांबले.

शोधा पाहू !

कोरियन युद्धात भारताने सहभाग घेतला होता का? भारताचा सहभाग कशा स्वरूपात होता?

आशियात अनेक लष्करी गट तयार झाले. हे गट पुढीलप्रमाणे :

- ANZUS (1952) : ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, अमेरिका
- SEATO (South East Asia Treaty Organisation) (1954) : थायलंड,

फिलीपाईन्स, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, फ्रान्स, युनायटेड किंग्डम, अमेरिका

- CENTO (Central Treaty Organisation) (1955) : तुर्कस्तान, इराक (१९५८ मध्ये सदस्यत्व सोडले), इराण (१९७९ मध्ये सदस्यत्व सोडले), पाकिस्तान
- सोव्हिएट रशिया आणि चीन सुरक्षा करार (१९५०)
- युरोपमध्ये वॉर्सा करारामुळे (१९५५) वॉर्सा गट निर्माण झाला. त्यात अल्बानिया (१९६८ मध्ये सदस्यत्व सोडले), बल्गेरिया, चेकोस्लोव्हाकिया, पूर्व जर्मनी, हंगेरी, पोलंड आणि रूमनिया

१९५० च्या दशकात सोव्हिएट रशियात देखील बदल झाले. १९५३ मध्ये जोसेफ स्टॅलिनच्या मृत्यूनंतर निकिता कृश्चेव्ह सत्तेवर आले. कृश्चेव्ह यांनी सोव्हिएट रशियाच्या धोरणात बदल घडवून आणले. त्यांनी 'शांततामय सहजीवना'च्या धोरणाची संकल्पना मांडली. सोव्हिएट साम्यवादी व्यवस्था आणि अमेरिकन भांडवलशाही व्यवस्था या दोन्हींना शांततेत नांदावे लागेल असे ते सांगत होते. सहजीवनाला पर्याय नव्हता. कारण जर दोघांमध्ये आण्विक युद्ध झाले तर ते संहारक असेल, याची जाणीव त्यांना होती.

या कालखंडातील आणखी एक प्रवाह हा आशिया व आफ्रिकेतील प्रादेशिकतावाद हा होता. १९४७ मध्ये भारताने पहिली आशियाई परिषद घेतली. आशियातील स्वातंत्र्यलढ्याचे नेते या परिषदेत सहभागी झाले होते. आशियातील २५ राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी त्यात भाग घेतला. या परिषदेची पुढील उद्दिष्टे होती. (i) आशियातील सामान्य जनतेच्या समान प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी हे नेते एका व्यासपीठावर आले होते. (ii) आशियाई देशातील

सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक समस्यांवर लक्ष वेधण्याची गरज होती. (iii) एकमेकांशी परस्पर संबंध प्रस्थापित करून संपर्क आणि सामंजस्य वाढवणे. ही परिषद म्हणजे आशियाई प्रादेशिकतावादाची सुरुवात मानली जाते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

प्रादेशिकतावाद म्हणजे काय ?

एखाद्या भौगोलिक क्षेत्रातील राष्ट्र प्रादेशिक संघटना तयार करतात. आपले राष्ट्रहित एकत्रितपणे साध्य करण्यासाठी हे गट तयार केले जातात. हे गट स्वतःची स्वतंत्र अस्मिता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. प्रादेशिक पातळीवरील या सहकार्याला प्रादेशिकतावाद म्हणतात. भौगोलिक जवळीक जशी महत्त्वाची असते तसेच काही निश्चित कार्यासाठी देखील गट तयार होतात. त्यामध्ये दळणवळण, ऊर्जा, आरोग्य यांसारखी कार्य असू शकतात. प्रादेशिकतावादाची सुरुवात आपापसातील राजकीय संवादातून होते. या संवादातून एखादी संघटना तयार होऊ शकते. युरोपियन युनियन (EU), ASEAN (Association of South East Asian Nations) किंवा सार्क (South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC) ही काही उदाहरणे आहेत.

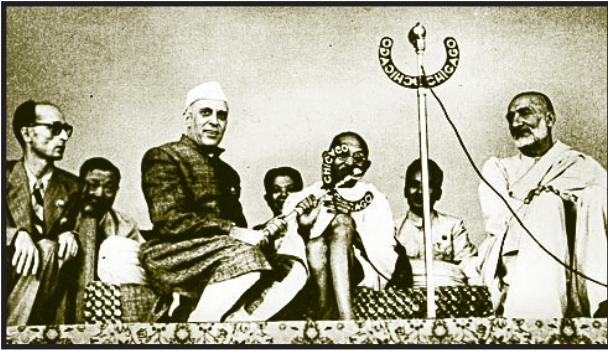
या परिषदेनंतर १९५५ मध्ये इंडोनेशियात बांडुंग येथे परिषद घेतली गेली. प्रादेशिकतावादाला अधिक व्यापक करण्यासाठी आफ्रिकेला समाविष्ट करून बांडुंग येथे पहिली आशियाई-आफ्रिकी परिषद घेतली गेली. बर्मा (आता म्यानमार), सीलोन (आता श्रीलंका), भारत, इंडोनेशिया आणि पाकिस्तान यांनी

पुरस्कृत केलेल्या या परिषदेत यांच्या व्यतिरिक्त इतर २४ राष्ट्रे सहभागी होती.

आशियाई परिषदेचे ठिकाण, दिल्ली

आशियाई परिषदेत पंडित जवाहरलाल नेहरू, महात्मा गांधी आणि खान अब्दुल गफार खान

या परिषदेचे मुख्य हेतू पुढीलप्रमाणे होते-

- (i) सद्भावना व सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.
- (ii) आशिया व आफ्रिकेतील जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रश्नांची चर्चा करणे.
- (iii) आशिया आणि आफ्रिकेचे जागतिक स्थान काय आहे हे पाहून जागतिक शांततेसाठी काय प्रयत्न करता येईल ते बघणे.

बांडुंग परिषद ही ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची होती. आशिया व आफ्रिकेत प्रादेशिकतावाद पसरवण्याची त्याने कामगिरी केली होती.

आफ्रो-आशियाई परिषदेचे ठिकाण, बांडुंग

प्रादेशिकतावादाने पश्चिम युरोपमध्ये वेगळे स्वरूप घेतले. तेथे आर्थिक सहकार्य हा प्रादेशिकतावादाचा पाया होता. १९५१ मध्ये युरोपीय कोळसा व पोलाद समूहाच्या निर्मितीपासून त्याची सुरुवात होते.

युरोपीय राष्ट्रांना आर्थिक व राजकीय व्यवस्था आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी युरोपियन युनियनची निर्मिती झाली. युरोपियन संसद आणि युरोपियन कम्युनिटीची निर्मिती करून प्रादेशिक एकात्मतेच्या दिशेने युरोपियन राष्ट्रांनी पावले उचलली.

माहीत आहे का तुम्हांला?

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये जेव्हा राज्याचे प्रमुख अथवा शासनाचे प्रमुख त्यांच्या देशातील समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी भेटतात तेव्हा अशा भेटीसाठी 'शिखर परिषद' हा शब्दप्रयोग वापरला जातो.

अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष आयसेनहॉवर आणि सोव्हिएट रशियाचे प्रधानमंत्री निकिता कृश्चेव्ह यांची १९५९ मध्ये कॅम्प डेव्हिड येथे भेट झाली. अमेरिका व सोव्हिएट रशिया यांमधील हा संवादाचा पहिलाच

कॅम्प डेव्हिड (१९५९) येथे राष्ट्राध्यक्ष ड्वाइट आयसेनहॉवर
आणि प्रधानमंत्री निकीता क्रुश्चेव्ह

प्रामाणिक प्रयत्न होता. म्हणूनच शीतयुद्धाच्या
इतिहासात ही भेट महत्त्वाची होती.

१९५९ नंतर काय बदल झाले हे आपण पुढच्या
प्रकरणात पाहू.

Please see the following websites for further information:

(1) World After World War II

COEP History Club COEP (College of Engineering Pune) History Club arranged the last lecture of its eighth lecture series on the topic of “World After World War II”.

[https://www.youtube.com/results?search_query=shrikant+paranjpeThe World after World War II \(in Marathi\)](https://www.youtube.com/results?search_query=shrikant+paranjpeThe+World+after+World+War+II+(in+Marathi))

(2) UN Peacekeeping

UN Peacekeeping is the largest and most visible representation of the United Nations. It is a collective investment in global peace, security, and stability.

<https://peacekeeping.un.org/en/india>

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून
विधान पूर्ण करा.

१. १९४९ मध्ये यांच्या नेतृत्वाखाली
चीन कम्युनिस्ट राष्ट्र झाले.
(क्रुश्चेव्ह, माओ झेडॉंग, जोसेफ स्टॅलिन, हो
चि मिन्ह)
२. शांततामय सहजीवनाची संकल्पना
यांनी मांडली.
(आयसेनहॉवर, जोसेफ स्टॅलिन, क्रुश्चेव्ह,
जवाहरलाल नेहरू)

(ब) दिलेल्या विधानांसाठी समर्पक संकल्पना
लिहा.

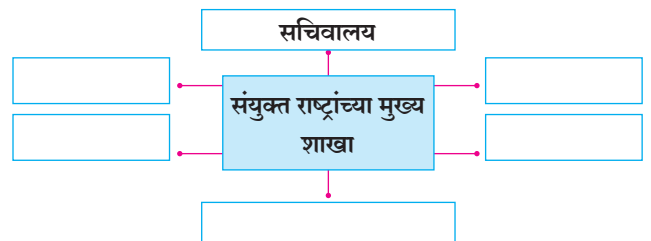
१. युरोपीय सत्तांच्या वर्चस्वाचा काळ-

२. अमेरिका-सोव्हिएट रशिया दरम्यान तणाव-

(क) गटात न बसणारा शब्द ओळखा.

१. हंगेरी, रूमानिया, बल्गेरिया, फ्रान्स
२. इटली, पोलंड, स्पेन, ग्रीस

प्र.२ (अ) पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

(ब) दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे युरोपचे विभाजन या नकाशाचे निरीक्षण करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. पूर्व युरोपातील सोव्हिएट रशियाच्या प्रभावाखालील दोन देशांची नावे लिहा.
२. पश्चिम युरोपातील अमेरिकेच्या प्रभावाखालील दोन देशांची नावे लिहा.

प्र.३ खालील विधाने चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा.

१. बोल्शेविक क्रांतीनंतर सोव्हिएट रशियाची भांडवलशाही राष्ट्र म्हणून निर्मिती झाली.
२. बांडुंग परिषदेने आशिया खंडात शीतयुद्ध आणले.

प्र.४ पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. प्रादेशिकतावाद ही संकल्पना स्पष्ट करा.
२. संयुक्त राष्ट्रांच्या भूमिकेबाबत चर्चा करा.

प्र.५ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे पुढील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

शीतयुद्धाचे पैलू विशद करा.

(अ) राजकीय (ब) विचारप्रणाली

(क) आर्थिक (ड) सुरक्षा

उपक्रम

जगातील विविध प्रादेशिक संघटनांची यादी करा.
